

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДЕЛЕНКО ВАЛЕНТИНА БОГДАНІВНА
УДК 373.2.015.31-044.352:82-93(477)"19/20"

ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНСЬКА ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ
ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. Б. Деленко

Науковий керівник – Карпенко Ореста Євгеніївна,
доктор педагогічних наук, професор

Дрогобич – 2023

АНОТАЦІЯ

Деленко В. Б. Українська дитяча література як засіб виховання толерантності у дітей дошкільного віку (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2023.

У дисертації на основі аналізу історико-педагогічної, філософської, психологічної літератури вітчизняних і зарубіжних учених, інтернет-ресурсів обґрунтовано актуальність проблеми, уточнено сутнісні ознаки базових понять дослідження «толерантність/інтолерантність» «рівні толерантності», «толерантні відносини», «виховання толерантності у дітей дошкільного віку», «комунікативне толерантне середовище закладу дошкільної освіти», «дитяча література», «література для дітей». Розглядаючи сутність цього поняття у різних контекстах, толерантність трактуємо як здатність до партнерства і співпраці, готовність сприймати навколишніх, не зважаючи на відмінності; терпимість до інших думок, вірувань і поведінки, визнання / прийняття різноманіття й рівності інших.

Проаналізовано структуру толерантності і виявлено значну кількість різних поглядів та невирішених проблем при вивченні цього питання. Встановлено, що до структури толерантності належать: знання правил поведінки у типових і нетипових комунікативних ситуаціях; уміння встановлювати контакти; уміння гідно відстоювати свою позицію у (не) конфліктних ситуаціях; уміння розуміти індивідуальні особливості людини; уміння оцінити і зрозуміти емоційний стан співрозмовника; керувати власним психоемоційним станом.

Розкрито характерні педагогічні умови результативного виховання толерантних взаємовідносин у дітей дошкільного віку: цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів та сім'ї задля створення толерантного комунікативного середовища; формування у дітей системи знань, умінь і навичок

про толерантність; застосування спеціально підібраних педагогічних форм та методів для ефективної реалізації поставлених цілей; педагогічна взаємодія і співпраця педагога, дитини та батьків на засадах толерантності.

Виявлено, що організація толерантного оточення потребує врахування ціннісного підходу та основних закономірностей розвитку і становлення особистості дошкільника, адже моральні якості дитини формуються на основі її взаємодії з усіма учасниками освітнього процесу в ЗДО. Важливе завдання педагога полягає в тому, щоби бути зразком толерантної поведінки, створити належні умови для виховання толерантності у дітей дошкільного віку, а також вміти подолати різноманітні упередження чи негативні явища в освітньому середовищі, зокрема дратівливість, цькування, нетактовність у висловлюваннях, залякування, висміювання тощо.

Визначено етапи розвитку теорії і практики виховання толерантності у дітей дошкільного віку засобами української дитячої літератури другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: I етап – 1959–1989 рр. – прийняття основних положень про захист прав дитини, виховання її на засадах гуманності, взаєморозуміння, терпимості, миру і загального братерства; II етап – 1989–1995 рр. – визнання правового статусу дитини, необхідності її виховання за принципами свободи, рівності, солідарності, гідності, терпимості і миру; III етап – 1995–2000 рр. – система освіти визнана дієвим інструментом виховання толерантності дитини, відбувається відродження традицій національного дошкільця, активний творчий пошук педагогів щодо створення дидактичних посібників для ЗДО, в українській дитячій літературі домінують теми особистісної взаємодії, розуміння морально-психологічного стану людини та її соціального оточення; IV етап – 2000–2022 рр. – реформування системи дошкільної освіти України у руслі педагогіки толерантності та гуманізації (впровадження Державного стандарту дошкільної освіти (2021 р.) на засадах компетентнісного підходу відповідно до міжнародних стандартів якості.

Проаналізовано педагогічний потенціал української дитячої літератури другої половини ХХ – початку ХХІ ст., виокремлено конструктивні ідеї щодо актуалізації історико-педагогічного досвіду виховання толерантності у дітей дошкільного віку з урахуванням сучасних інноваційних освітніх тенденцій. Встановлено, що на виховання особистості дошкільників значний вплив має українська дитяча література, яка насичена цінними для розвитку дитини психологічними моделями поведінки, аксіологічним спрямуванням, життєвим досвідом і традиціями українців.

Здійснено екскурс педагогічного характеру та відслідковано жанрово-тематичний генезис дитячої літератури, яку прийнято як суть літератури для дітей, що галузиться на зорієнтовану щодо дитячої аудиторії та залучену до дитячого читання.

Виявлено, що українська дитяча література містить значну кількість творів, вагомим значущістю порушених у них проблем і розкритих тем, а отже й таких, що можуть здійснювати потужний вплив на особистість, яка формується.

Охарактеризовано зміст і специфіку поетичних і прозових творів української дитячої літератури у межах досліджуваного періоду на предмет її використання у закладі дошкільної освіти (ЗДО) для виховання толерантності дошкільників.

Обґрунтовано методи виховання толерантності у дітей дошкільного віку (формування свідомості, емоційного розвитку та самовиховання, організації діяльності, спілкування, формування досвіду толерантних стосунків) та підходи до виховання толерантності (гуманістичний, компетентнісний, особистісно орієнтований, педагогічний, психологічний).

Розкрито значення прозових і поетичних творів досліджуваного періоду як засобів у вихованні толерантності в дітей дошкільного віку та специфіку цих творів (запозичення сюжетів, образів; сталість світобудови та правил гри; казково-міфологічна модель часопростору; інтертекстуальність; інноваційність та креативність у використанні зображувального арсеналу методів і прийомів; урахування особливостей цільової аудиторії дошкільного дитинства;

актуалізація національних та інтернаціональних ідей, зокрема в розвитку тенденцій жанрово-тематичного розвитку; особливості образу головного персонажа тощо).

Наголошено, що основною особливістю дитячої літератури досліджуваного періоду є її специфічний вплив на особистість дошкільника, його емоційно-почуттєву сферу, емпатійність, адже картини прочитаного (прослуханого) твору зворушують, викликають певні позитивні / негативні емоції, «запрограмовані» письменником чи поетом.

Розглянуто класифікацію творів, виходячи із комунікативної спрямованості: книги, адресовані дітям; книги, що написані для дорослих, але знайшли відгук у дітей; дитяча літературна творчість (лічилки, дражнилки, мирилки, страшилки, загадки тощо). Представлена найбільш відомі, на нашу думку, художні твори, які є предметом використання у практиці сучасного ЗДО.

Проаналізовано сучасні тенденції розвитку дитячої літератури, як: мовностильову, сюжетно-жанрову, проблемно-тематичну, маркетингову, композиційну.

Вивчено стан досліджуваної проблеми у сучасній практиці ЗДО: результати проведеного опитування педагогів-дошкільників різних регіонів України дали змогу виявити їхнє розуміння змісту толерантності/інтолерантності в сучасних умовах; виявлено форми, методи прийоми та твори дитячої літератури, які є предметом використання ними у роботі з дітьми.

За результатами опитування вихователів та аналізу художніх творів для дітей окресленого періоду рекомендовано ті, які містять найбільш виразний зміст для виховання толерантності (вірші Григорія Фальковича «Про заздрощі», «Про любов», Галини Малик «Страшна дівчинка», «Криве дзеркало», «Жадібний Андрій», оповідання Оксани Кротюк «Друг», «Літачок», «Негарна звичка», казки Лесі Мовчун «Арфа для павучка», «Гостина», «Вітрик», «Тиша», Зірки Мензатюк «Тисяча парасольок», «Загублене серце» та ін.). Запропоновано педагогічний інструментарій для підвищення ефективності виховання

толерантності у дітей дошкільного віку засобами української дитячої літератури. Окреслено пріоритетні напрями роботи педагога з дошкільниками з метою виховання толерантності засобами дитячої художньої книги досліджуваного періоду.

На підставі теретичного аналізу, практичного спостереження, опитування виокремлено основні умови, що сприяють ефективному використанню дитячої літератури як засобу формування когнітивного, мотиваційного й поведінково-діяльнісного аспекту виховання толерантності у дошкільнят.

З'ясовано, що ефективним засобом виховання толерантності у дітей дошкільноговіку є робота з дитячою книжкою, зокрема обговорення змісту тексту, моделей поведінки героїв та ілюстрацій, творча та інша діяльність з метою наслідування моделей толерантної поведінки літературних героїв, під час читання, розповідання, обговорення художніх текстів на морально-етичні теми, з моделями толерантної / інтолерантної поведінки персонажів.

Доведено, що для досягнення мети важливим є правильний підбір книг для читання-розказування з урахуванням вікових особливостей сприймання змісту художнього твору дошкільниками.

Запропоновано для формування свідомості, суспільної поведінки, стимулювання діяльності, контролю й аналізу рівня вихованості дошкільників поєднувати різні за функціональними параметрами групи методів й форм роботи на основі прочитаного/прослуханого.

Ключові слова: українська дитяча література, толерантність/інтолерантність, толерантні відносини, толерантне комунікативне середовище, виховання толерантності, діти дошкільного віку.

SUMMARY

Delenko V. B. Ukrainian children's literature as a means of teaching tolerance to preschool children (second half of the 20th - beginning of the 21st century). On manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences, Specialty 13.00.01 - General Pedagogy and History of Pedagogy. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Ivano-Frankivsk, 2023.

In the dissertation, based on the analysis of historical-pedagogical, philosophical, and psychological literature of domestic and foreign scientists, and Internet resources, the relevance of the problem has been substantiated. The essential features of the basic concepts of the study "tolerance/intolerance", "levels of tolerance", "tolerant relations", "teaching tolerance to preschoolers", "communicative tolerant environment of preschool education institution", "children's literature", "literature for children" are given. Considering this concept in different contexts, tolerance is considered as the ability to collaborate and cooperate, the willingness to accept others, regardless of differences; tolerance for other opinions, beliefs, and behavior, recognition/acceptance of diversity, and equality of others.

The author has analyzed the structure of tolerance and identified a significant number of different perspectives and unresolved problems in the research on this issue. It is determined that the structure of tolerance include: awareness of the behavior rules in typical and atypical communication situations; the ability to establish contacts; the ability to defend one's position in (non-) conflict situations; the ability to understand a person's characteristics; the ability to assess and perceive the interlocutor's emotional state; and the ability to manage own psycho-emotional state.

The characteristic pedagogical conditions for effective teaching of tolerant relationships in preschool children have been revealed: purposeful and constructive interaction of teachers and families to create a tolerant communication environment; the development of children's system of knowledge, skills, and abilities on tolerance;

the implementation of specially adopted pedagogical forms and methods for the effective goal achievement; pedagogical interaction and cooperation of the teacher, a child, and parents on the principles of tolerance.

It has been identified that the creation of a tolerant setting requires consideration of the value approach and the main patterns of development and formation of preschoolers' personalities a child's moral qualities are formed based on their interaction with all participants of the educational process in preschool education. The teacher's important task is to be a model of tolerant behavior, to create appropriate conditions for teaching tolerance to preschool children, and to be able to overcome various prejudices or negative phenomena in the educational setting, including irritability, bullying, impoliteness in statements, harassment, mocking, etc.

The stages of the development of the theory and practice of teaching tolerance to preschool children (second half of the 20th - beginning of the 21st century)- the adoption of basics on the protection of children's rights, their education based on humanity, mutual understanding, tolerance, peace, and general fraternity; II stage - 1989-1995 - recognition of the children legal status, the necessity to educate them according to the principles of freedom, equality, solidarity, dignity, tolerance, and peace; III stage – 1995–2000 – the education system was recognized as an effective tool for the development of a child's tolerance, the revival of national preschool traditions, educators' active creative search for didactic aids for preschool children, themes of personal interaction, perception of the moral and psychological state of a person and his/her social environment dominate in Ukrainian children's literature; IV stage – 2000–2022 – the reformation of the Ukrainian preschool education system in the direction of pedagogy of tolerance and humanization (implementation of the State Standard of Preschool Education (2021) based on the competence approach in accordance with international quality standards.

The pedagogical potential of Ukrainian children's literature of the second half of the 20th - the beginning of the 21st century has been analyzed, and constructive ideas regarding the actualization of the historical and pedagogical experience of

teaching tolerance to preschoolers have been highlighted, considering modern innovative educational trends. It has been proven that Ukrainian children's literature, enriched with psychological models of behavior, axiological orientation, life experience, and traditions of Ukrainians that are valuable for the child's development, significantly impacts preschoolers' personality development.

The author has made a pedagogical insight and traced the genre and thematic genesis of children's literature, considered to be the essence of literature for children, oriented toward the children's audience and engaged with the children's reading.

It has been discovered that Ukrainian children's literature contains a significant number of works that are remarkable in terms of the relevance of the problems and themes they touch upon, and therefore can have a powerful impact on personality development.

The content and specifics of poetic and prose works of Ukrainian children's literature within the studied period are characterized by the purpose of their use in the preschool education institution (PEI) for teaching tolerance to preschoolers. The methods of teaching tolerance to preschool children (formation of consciousness, emotional development, self-education, activities, communication, and formation of experience of tolerant relationships) and approaches to teaching tolerance (humanistic, competence-based, personally oriented, pedagogical, and psychological) have been substantiated.

The significance of prose and poetic works of the researched period as a means of fostering tolerance to preschool children and the specifics of these works (following plots and images; the constancy of the world structure and rules of the game; fairytale-mythological model of space-time; intertextuality; innovativeness and creativity in the use of a visual arsenal of methods and techniques; considering the peculiarities of the target audience of preschool childhood; actualization of national and international ideas, in particular, genre-thematic development trends; features of the protagonists' images, etc.).

It has been noted that the main feature of children's literature of the period under study is its specific impact on the preschooler's personality, his/her emotional and sensory sphere, as well as empathy because the images of the read (listened to) work affect, and evoke certain positive/negative emotions "programmed" by the writer or poet.

The author presents a classification of works based on their intended communicative orientation: books addressed to children; books written for adults but appealing to children; children's literary works (rhymes, riddles, horror stories, etc.). The most famous pieces of art, in our opinion, that are used in the practice of modern preschool education are presented.

The article presents an analysis of modern trends in the development of children's literature, such as language and style, plot and genre, problem and theme, market, and composition.

The state of the problem under study in modern PEI practice has been studied: the results of the survey of preschool teachers from different regions of Ukraine made it possible to reveal their awareness of the content of tolerance/intolerance in modern conditions; to identify the forms, methods, techniques, and works of children's literature that are the subject of their use in working with children. According to the results of the survey of educators and the analysis of artistic works for children of the outlined period, those that contain the most expressive content for teaching tolerance are recommended (Hryhoriy Falkovich's poems "About Jealousy", "About Love", Galyna Malyk's "Scary Girl", "Crooked Mirror", "Greedy Andrew", Oksana Krotyuk's stories "Friend", "Airplane", "Bad Habit", Lesya Movchun's fairy tales "A Harp for a Spider", "Social Party", "Little Wind", "Silence", Zirka Menzatyuk's "One Thousand Umbrellas", "Lost Heart", etc.). Pedagogical tools for increasing the effectiveness of teaching tolerance to preschool children using Ukrainian children's literature are proposed. The priority directions of educators working with preschoolers to teach tolerance using children's fiction books of the studied period have been outlined.

Based on the theoretical analysis, practical observation, and a survey, the main preconditions for the effective use of children's literature as a means of forming the cognitive, motivational, and behavioral-activity aspects of tolerance education in preschool children have been identified.

It has been found that an effective means of teaching tolerance in preschool children is to use children's books, in particular, discussing the content of the text, models of protagonists' behavior and illustrations, and creative and other activities to imitate models of tolerant behavior of literature characters, while reading, storytelling, and discussing fiction texts on moral and ethical topics, with models of tolerant/intolerant characters' behavior. It has been proved that to achieve this goal, it is important to choose the appropriate books for reading and storytelling, considering the age-specific peculiarities of preschoolers' perception of the content of a literary work.

It is suggested to combine different groups of methods and forms of work based on reading/listening to form consciousness, and social behavior, stimulate activity, control, and analyze the level of preschoolers' education.

Keywords: Ukrainian children's literature, tolerance/intolerance, tolerant relations, tolerant communicative environment, teaching tolerance, preschoolers.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Деленко В. Б. Дефініція «толерантності» як наукова проблема. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія педагогічна*. Львів. 2016. Вип. 31. С. 28–36.
2. Деленко В. Б. Педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків дітей у дошкільному навчальному закладі. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсонський державний університет. Херсон. 2017. Вип. 76 (2). С. 13–18.
3. Деленко В. Б. Українська дитяча література як джерело виховання толерантності в дітей дошкільного віку. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Київ, 2018. Вип. 61. С. 77–80.
4. Ростикус Н. П., Деленко В. Б. Використання віршованих творів української дитячої літератури з толерантною спрямованістю в закладі дошкільної освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 47. С. 277–280.
5. Деленко В. Б. Перспективи впровадження ідей виховання толерантності в дошкільників засобами сучасної дитячої літератури в освітній процес ЗДО. *Освітні обрії*, 2022. 2 (55). С. 4–11.

Статті у закордонних наукових виданнях

6. Деленко В. Б. Толерантність у літературно-художній спадщині В. Сухомлинського. *Revistă științifică progresivă*, 2019. No 1. p. 5–15.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Деленко В. Б. Толерантність як категорія педагогічної етики. *Сучасна педагогіка та психологія: від теорії до практики: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 26-27 серпня 2016 р.), Класичний приватний університет, 2016. С. 17–19.
8. Деленко В. Б. Нестандартні прийоми малювання як засіб активізації творчого самовираження старших дошкільників. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 1. С. 14–16.
9. Деленко В. Б. Характеристика та умови формування толерантності у педагогічному середовищі. *Наступність дошкільної та початкової освіти в*

контексті соціальної мобільності: тези доповідей теоретико-практичного семінару, Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. С. 68–71.

10. Деленко В. Б. Виховання толерантних відносин між дітьми старшого дошкільного віку під час ігрової діяльності. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст: збірник матеріалів міжнародної наук.-практ. конф. (м. Дрогобич, 26–27 жовтня 2017 р.) / за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 84–87.*

11. Деленко В. Б. Філософія толерантності у казках В. Сухомлинського. *Філософія для дітей. В.О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Педагогічні читання : Збірник наук.-метод. праць / За заг. ред. О.В. Сухомлинської, О.Я. Савченко. Житомир: 2017. С.49–56.*

12. Деленко В. Б. Милосердя як складова толерантного виховання підростаючого покоління: *тези доповідей V Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Наукова молодь–2017».* Київ, 2017. С. 36–40.

13. Деленко В. Б. Виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 2. С. 63–67.*

14. Деленко В. Б. Педагогічні умови становлення творчої активності дитини в контексті наступності дошкільної і початкової ланок освіти. *Матеріали звітних наукових конференцій факультету педагогічної освіти. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2022. Вип. 6. С. 57–62.*

15. Деленко В. Б. Толерантність в контексті педагогічної культури викладача. Модернізація системи освіти в гірських регіонах: національний і глобальний виміри; тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 22-23 листопада. 2022 р. С. 26–28.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації

16. Деленко В. *Виховуємо толерантного дошкільника: ідеї для батьків та вихователів.* Львів: Простір-М. 2022. 48 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	27
1.1 Сутність основних понять дослідження.....	28
1.2 Стан дослідженої проблеми у педагогічній науці та дошкільній практиці	42
1.3 Виховання толерантності у дітей дошкільного віку як психолого- педагогічна проблема	57
 РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ВИХОВАННІ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)	69
2.1. Методологічний аспекти аналізу дитячої літератури з виховання толерантності	70
2.2. Тенденції розвитку української дитячої літератури наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.....	92
2.3. Педагогічний потенціал прози у вихованні толерантності дошкільників.....	104
2.4. Виховання толерантності у дошкільників засобами віршованих творів	131
 РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДОСЛІДЖУВАНОВОГО ПЕРІОДУ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАП.	

3.1. Сучасний стан проблеми виховання толерантності у дітей засобами української дитячої літератури: практика дошкільної освіти.....	141
3.2. Методичні рекомендації щодо підвищення ефективності виховання толерантності у дітей дошкільного віку засобами української дитячої літератури.....	147
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	167
ДОДАТКИ	195